

SEMPOZYUM
ORTADOĞU'NUN GELECEĞİ AÇISINDAN
Őİ-SÜNNİ İLİŞKİLERİ

27-29 Eylül 2013 ÇORUM

Editörler

Mesut OKUMUŞ Cemil HAKYEMEZ

ÇORUM BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI

ÇORUM 2014

ORTADOĞU'NUN GELECEĞİ AÇISINDAN Şİİ-SÜNNİ İLİŞKİLERİ SEMPOZYUMU
27-29 Eylül 2013 ÇORUM

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ (Hitit Ü İLF Dekanı)
Doç. Dr. Cemil HAKYEMEZ (Hitit Ü/YÜRÜTÜCÜ)
Prof. Dr. Ferit USLU (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman GEZER (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ümit (Marmara Üniversitesi)
Ar. Gör. Betül YURTALAN (Hitit Üniversitesi)
Ar. Gör. E. Kübra ASLANDOĞDU (Hitit Üniversitesi)

Katılımcılar

Prof. Dr. E. Ruhi Fıçlalı | EÖÜ/Rektör; Prof. Dr. Hasan Onat | Ankara Ü.
Prof. Dr. Sönmez Kutlu | Ankara Ü.; Prof. Dr. M. Saffet Sarıkaya | SDÜ.
Prof. Dr. M. Ali Büyükkara | İ. Şehir Ü.; Prof. Dr. M. Zeki İşcan | Atatürk Ü.
Prof. Dr. Osman Aydınlu | Ankara Ü.; Prof. Dr. İlyas Üzüm | Marmara Ü.
Prof. Dr. Seyyid Bahçivan | Selçuk Ü.; Prof. Dr. Yusuf Benli | Erciyes Ü.
Prof. Dr. Metin Bozan | Dicle Ü.; Prof. Dr. Mehmet Atalan | Kastamonu Ü.
Prof. Dr. Muharrem Akoğlu | Erciyes Ü.; Prof. Dr. Mustafa Ekinci | Harran Ü.
Prof. Dr. Ömer Faruk Teber | Akdeniz Ü.; Prof. Dr. Sıddık Korkmaz | Selçuk Ü.
Doç. Dr. Harun Yıldız | OMÜ.; Doç. Dr. Cemil Hakyemez | Hitit Ü.
Doç. Dr. A. İshak Demir | RT Ü.; Doç. Dr. Cenksu Üçer | DİB
Doç. Dr. Mehmet Ümit | Marmara Ü.; Doç. Dr. Kiyasettin Koçoğlu | Bozok Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Bağlıoğlu | Fırat Ü.; Yrd. Doç. Dr. İ. Hakkı İnal | OMÜ.
Yrd. Doç. Dr. Yusuf Gökalp | Çukurova Ü.; Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Tan | Ankara Ü.
Yrd. Doç. Dr. N. Kemal Karabiber | HAÜ.; Yrd. Doç. Dr. Orhan Ateş | Dicle Ü.
Yrd. Doç. Dr. Ali Avcu | Cumhuriyet Ü.; Yrd. Doç. Dr. Doğan Kaplan | NEÜ.
Yrd. Doç. Dr. H. Hüseyin Ballı DEÜ.; Yrd. Doç. Dr. Şahin Ahmetoğlu | Iğdır Ü.
Yrd. Doç. Dr. Hanifi Şahin | KTÜ.; Yrd. Doç. Dr. Kamile Ünlüsoy | SDÜ.
Yrd. Doç. Dr. Adem Arıkan | İstanbul Ü.; Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yöner | COMÜ.
Yrd. Doç. Dr. Aytakin Şenzeybek | SÜ.; Yrd. Doç. Dr. Fevzi Rençber | Şırnak Ü.
Yrd. Doç. Dr. Hasan Yaşaroğlu | GÜÜ.; Yrd. Doç. Dr. Mehmet Çelenk | Uludağ Ü.
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kalaycı | Ankara Ü.; Yrd. Doç. Dr. Fatih Topaloğlu | DEÜ.
Öğr. Gör. Mehmet Toprak | Marmara Ü.; Öğr. Gör. Şaban Banaz | GOPÜ.
Öğr. Gör. Talip Tuğrul | Muş Alparslan Ü.
Arş. Gör. A. Ömer Yavuz | Erciyes Ü.; Arş. Gör. Adem Lök | Muş Alparslan Ü.
Arş. Gör. Betül Yurtalan | Hitit Ü.; Arş. Gör. E. Kübra Aslandoğdu | Hitit Ü.
Arş. Gör. Fatmanur Alibekiroğlu | ÇUÜ.; Arş. Gör. Feyza Doğruyol | Sakarya Ü.
Arş. Gör. H. Rumeysa Küçüköner | DİÜ.; Arş. Gör. Habib Kartaloğlu | Sakarya Ü.
Arş. Gör. Halil İşlak | Pamukkale Ü.; Arş. Gör. Halit Kars | AIÇÜ.
Arş. Gör. İlhan Baran | Bingöl Ü.; Arş. Gör. İsmail Akkoyunlu | Ankara Ü.
Arş. Gör. Kadir Gömbeyaz | Uludağ Ü.; Arş. Gör. M. Kübra Çiftaslan | SiÜ.
Arş. Gör. Muhyettin İğde | Atatürk Ü.; Arş. Gör. Ümit Erkan | RTEÜ.
Arş. Gör. Ümit Toru | Amasya Ü.; Arş. Gör. Yaşar Kocadağ | Marmara Ü.
Arş. Gör. Yusuf Koçak | Kastamonu Ü.; Arş. Gör. Zeynep Sürmeli | Fırat Ü.

Tasarım

Ankara Dizgi Evi

Baskı

Ankamat Mat. San. Tic. Ltd. Şti.

Basım Tarihi

(Kasım 2014, Ankara)

İSLÂM KAYNAKLI MEZHEPLERİN ORTADOĞU'DAKİ COĞRAFİ DAĞILIMI VE TAHMİNİ NÜFUSLARI

Mehmet Ali BÜYÜKKARA*

Giriş

19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz sömürgeciliği tarafından Avrupa-merkezli bir coğrafi terim olarak tedavüle sokulan Ortadoğu,¹ dar planda Arap Yarımadası ve bunu çevreleyen kuzeyde Türkiye, batıda Mısır, doğuda ise İran topraklarını kapsayan alana işaret eden bir bölgedir. Burası İslâmiyet'in doğduğu ve ilk asırda yayıldığı coğrafyadır.

Yaygın olarak kullanılan diğer bir terim olan Büyük Ortadoğu ise genel olarak Mali, Nijer, Nijerya, Tanzanya gibi bazı Afrika ve Malezya, Endonezya gibi Güneydoğu Asya ülkeleri ile Balkanlar haricinde kalan İslâm coğrafyasına işaret etmektedir. "Marakeş'ten Bangladeş'e" veya "Kazablanka'dan Kalkûta'ya" ifadeleri, aslında Müslümanların kahir ekseriyetinin yaşadığı bu büyük alanı, yani Büyük Ortadoğu'yu ifade etmektedir. Günümüz siyaset literatüründe Ortadoğu, daha çok İslâm âlemi kastedilerek söz konusu genişletilmiş şekline referansla kullanılan bir isim haline gelmiştir. Bu haliyle Ortadoğu, Moritanya dâhil Kuzey Afrika'yı, Somali ve Sudan'ı, Kafkasya ve Orta Asya'yı, ayrıca Hint alt-kıtası dediğimiz Hindistan, Pakistan, Afganistan, Bangladeş ve Sri Lanka'yı içine almaktadır.

İslâm âleminde yüzde 85-90 gibi bir oranda çoğunluğu oluşturan Sünnî Müslümanlar dışındaki gayr-i Sünnî mezheplerin tamamının doğup geliştikleri ve günümüzde varlıklarını sürdürdükleri bölgelerin Ortadoğu dâhilinde olması, bu coğrafyanın konumuz açısından çok önemli bir özelliğidir.

1. Şii Ortadoğu

Şia mezhebi, bilindiği gibi bugünkü Irak topraklarında doğmuş, ilk zümreleşmeler, iç ihtilaflar ve büyük isyanlar yine bu bölgede vuku bulmuş, Şiiğin örgütlü ve örgütsüz çeşitli tezahürleri İslâm'ın birinci asrından itibaren bu bölgeden diğer coğrafyalara taşınmışlardır.

1.1. İsnâaşeriyye Mezhebi

Ortadoğu'da Şii Müslümanların çoğunluğu teşkil ettiği ülkeler İran, Irak, Bahreyn ve Azerbaycan'dır.

* Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi. E-mail: buyukkara@excite.com

1 Bkz. Roger Adelson, *London and the Invention of the Middle East*, Yale, 1995.

Irak: Hz. Ali'nin Emevîlerle olan siyasi kavgasında Irak halkı ona en büyük desteği veren kesimi oluşturuyordu. Başkenti yaptığı Kûfe'de öldürülen ve Nef'e defnedilen Hz. Ali'den sonra, Hz. Hüseyin'in de Kerbelâ'da şehit edilişi, Irak'ı Şia'nın ana vatanı haline getirmiştir. Daha sonra ise İsnâaşeriyye Şiiliğinin yedinci ve dokuzuncu imamları Musa Kâzım ile Muhammed Takî Bağdad'da, on ve on birinci imamlar Ali en-Nakî ile Hasan el-Askerî Sâmarra'da vefat etmiş ve bu şehirlere defnedilmiş, İmam Mehdi de Sâmarra'da gaybete intikal etmiştir. Söz konusu türbeler Şiiliğin ana ziyaret mekânlarıdır.

Büveyhîler zamanında Bağdad Şia'nın ilmi merkezi haline gelmiş, Selçuklular döneminde Irak Şiiliği zor dönemler geçirse de Moğol işgalini takip eden yıllarda, özellikle İlhanlılar zamanında yeniden parlak yıllara geri dönebilmiştir. Osmanlılarla Safevîler arasındaki hâkimiyet mücadelesinde arada kaldıkları için bazı mağduriyetler yaşamak durumunda kalsalar da, bu ülkedeki Şii varlığı Osmanlı devletince büyük bir toleransla tanınmış, Iraklı Şiiler mezheplerinin gereğini olağanüstü haller müstesna geniş bir hürriyet içerisinde ciddi bir baskıyla karşı karşıya kalmadan yaşamışlardır.

Ülkenin Sünnî liderlerinin bu rakama itirazları bulunsa da, mevcut istatistiklerde genel olarak Irak nüfusunun yüzde 60'ının Şiilerden oluştuğu belirtilmektedir. Bağdad'ın güneyinde kalan şehir ve kasabalarda Şiiler çoğunluktadır. Arap kökenli bu nüfusun yanı sıra kuzeyde çok az sayıda Türkmen ve Kürt'ün de bu mezhebe mensubiyeti bilinmektedir.

Iraklı Şii Arapların önemli sayılacak bir kısmının Şiileşmesi çok eski olmayan bir tarihte gerçekleşmiştir. Bedevi Sünnî Arap kabilelerinin 19. yüzyıldan itibaren göçebeliği bırakarak güneydeki şehir ve kasabalara yerleşmeleri sonucunda bu zümreler, Nef ve Kerbelâ'daki Şii âlimlerin tesir sahasına girmiş oldular ve zaman içerisinde Şiileştiler. Safevî devletinin çöküşüyle birlikte önemini kaybeden İsfahan'dan Irak'a göç etmiş âlimler bu Şii merkezlerle tekrar canlılık kazandırdılar ve bir çekim gücü yarattılar. Yine aynı süreç içerisinde bazı Sünnî kabilelerin güneyde Necd tarafından gelen Vehhabilerin tecavüzüne maruz kalmaları ve aynı saldırıların hedefi olan Şiiler ile söz konusu Sünnîlerin yakınlaşmaları bölgedeki Şiileşme olgusunun arkasındaki diğer bir faktör olarak kayda değer.²

2003'deki ABD işgaliyle birlikte Saddam rejiminin yıkılması, siyasi baskı altındaki Şii kesimi rahatlatmış, arkasından yapılan serbest seçimlere çoğunluk olmalarının getirdiği avantaj yansımış, fakat özellikle başbakan Nuri el-Mâlikî'nin izlediği mezhepçi politikalar ülkede Sünnîler ile Şiiler arasında ciddi bir gerginliğin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

2 Geniş bilgi için bkz. Yitzhak Nakash, "The Conversation of Iraq's Tribes to Shiism", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 26 (1994), s.443-463. Irak Şiiliği için ayrıca bkz. a.mlf., *The Shias of Iraq*, Princeton, 2000; Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, New Haven, 1985, s.261-4.

Bahreyn ve Körfez Ülkeleri: Şii Irak'ın güneyinde yer alan ve Bahreyn diye anılan bölge, eski kaynaklarda günümüzde aynı adı taşıyan ada ülkesiyle sınırlı olmayıp özellikle bugünkü Suudi Arabistan'ın el-Ahsa (el-Hasa) bölgesini içine almaktaydı.

Bu yöredeki Şii faaliyetler ikinci hicri yüzyılda İsmaililer etrafında yoğunlaşmıştı. Hamdan Karmat ve kardeşi Abdan ile birlikte Irak'ta 260'lı yıllarda başlayan İsmaili propaganda bölgenin güneyine taşınarak, dâî Ebû Said el-Cennâbî'nin (ö.300/913) önderliğinde Bahreyn, Ahsa ve çevresinde İsmaili bir kurtarılmış bölge, başka bir deyişle dârü'l-hicre oluşturulmuştu. Bölgedeki bedevi kabilelerden destek gören bu bâtinî oluşum, Ebû Said'in oğlu Ebû Tahir el-Cennâbî'nin (ö.332/944) elinde Karmatiler adı altında küçük ama etkili bir devlet gücüne dönüştü. Mezhepdaşları Fatimilerle olan yapısal ve inançsal farklılıklarını koruyan bu siyasal güç, Cennâbî ailesinden dâîler vasıtasıyla bölgedeki varlığını 14. yüzyıla kadar sürdürdü. Bundan sonra ise İsmâîlîlik kuzeyden Irak Şiası'nın ve bilhassa Safevîler zamanında İran'ın etki alanı içerisinde İsnâaşerîliğe dönüşerek zamanla kayboldu.

Nâdir Şah'tan sonra İran'ın kontrolünden çıkan Bahreyn adaları, 18. yüzyılın sonunda Sünnî kökenli Halife kabilesi tarafından ele geçirildi. Halife'ler hâlen ülkeyi yönetmektedir.³ Osmanlı sınırlarına dâhil olan Ahsa eyaleti ise 1913'ten itibaren Suudilerin hâkimiyetine geçti.

Bugün Bahreyn'in ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 60'ını,⁴ Suudi Arabistan'ın Ahsa bölgesinin Katif şehri halkının neredeyse tamamını, Hufuf'un yarısını, Dammam, Dahran gibi büyük endüstri kentlerinde de önemli bir azınlığı teşkil eden İsnâaşeri Şiilik böyle bir tarihî geçmişe sahiptir. Şiilerin Suudi Arabistan'ın genel nüfusu içindeki oranının yüzde 15 kadar olduğu belirtilmektedir.⁵ Bu nüfusun büyük bölümü Ahsa'da yerleşiktir. Nehâvile denilen Hicazlı küçük bir Şii topluluk ise Medîne'de yaşamaktadır. Pakistan ve Lübnanlı yabancı işçileri de bu orana dâhil etmek gerekir.⁶ Bölgenin yerli Şiileri, 18. yüzyıldan itibaren Necd kaynaklı Vehhabî saldırıların hedefi olmuş, tarihî süreç içinde Irak ve İran'a göç vermek durumunda kalmıştır. Daha çok Bahranî lakaplı Bahreyn ve Ahsa uleması Necef, Kerbelâ veya Kum'a kaçarak ilmi faaliyetlerini bu merkezlerde sürdürmüştür.

3 Bahreyn'de Şiilik hakkında bkz. Momen, *age.*, s. 129, 272-4.

4 Bu oran hükümet kaynaklarına göre %35'e kadar düşmektedir, bkz. Werner Ende, "Shi'ites in Arabia", *Encyclopaedia Iranica*, (on-line edition).

5 Geniş bilgi için bkz. Hamza el-Hasan, *eş-Şi'a fi'l-Memleketi'l-'Arabîyyeti's-Sa'ûdiyye*, y.y., 1413/1993; J. Goldberg, "The Shi'i Minority in Saudi Arabia", [J.R.I. Cole, N.R. Keddie (eds.), *Shi'ism and Social Protest*, New Haven, 1986] içinde, s.230-246; Momen, *An Introduction*, s.274-5; Heinz Halm, *Shiism*, Edinburgh, 1991, s.133-4.

6 Nehâvile hakkında bkz. Werner Ende, "The Nakhâwila: A Shiite Community, Past and Present", *Die Welt Des Islam*, 37/3 (1997), s.263-348; Yousif al-Khoei, "The Marja' and the Survival of the Community: The Shi'a of Medina", [Linda S. Walbridge (ed.), *The Most Learned of the Shi'a: The Institution of the Marja' Taqlid*, Oxford, 2001] içinde, s. 247-251.

Söz konusu iki ülkenin yanı sıra Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde yaklaşık yüzde 20, Katar'da yüzde 15'lik bir Şii nüfusun olduğu tahmin edilmektedir. Uman'daki Şii nüfus ise dikkate alınacak bir oranda değildir. BAE ve Katar'daki Şiiler daha çok petrol endüstrisinde çalışan Pakistan ve Lübnanlı yabancı işçilerden oluşmaktadır. Kuveyt Şiileri ise genellikle İran, Irak ve Ahsa kökenli Kuveyt vatandaşlarıdır.

Körfez ülkelerinde Sünnilerin başında olduğu monarşik yönetimler altında demokratik haklarının önemli bir kısmını kullanamayan Şiiler, 1970'li yıllardan bugüne zaman zaman isyan hareketlerinin de eşlik ettiği siyasal hak arayışlarını sürdürmektedirler. Bahreyn Şiilerinin siyasal partisi el-Vefâk 2010 seçimlerinde en fazla oyu alarak İslâmcı ve Selefî partileri geride bırakıp parlamentoda çoğunluğu ele geçirmiştir. Kuveyt'teki Aralık 2012 genel seçimlerinde Şii adaylar meclisteki 50 sandalyeden 17'sini kazanmayı başarmıştır. Siyasal partilere izin verilmeyen Suudi Arabistan'da ise Şeyh Hasan es-Saffâr gibi âlimler etrafında hak arama mücadelesi sürmektedir. Konumuz olan ülkelerdeki Şii Müslümanların siyasal ve kültürel faaliyetlerinin arkasında İran İslâm Cumhuriyeti'nin büyük desteği bulunmaktadır.

İran: 2. yüzyıldan itibaren Şiiliğin önemli bir merkezi olma özelliğini koryan Kum şehrini hariç tutarsak, Safevî devletine kadar İran coğrafyası büyük ekseriyetle Sünniliğin hâkim olduğu bir alandı.⁷ Safevî devleti zamanında (1501-1736) bölge nüfusunun büyük bölümü Şiileşti ve bu dönüşüm Kaçarlar döneminde (1785-1925) de hızla devam etti. Şah İsmail'in zamanında Lübnan'ın Şii merkezi Cebel-i Âmil'den İran'a gelen Ali el-Kereki (ö.1533) ile başlayan, bilahare Irak ve Bahreyn ulemasını da içine alan âlimler göçü, söz konusu değişimin arkasındaki en önemli faktördür.⁸ Siyasî iradenin büyük desteğiyle İran şehirlerinde iskân edilen ve önemli görevlere getirilen İsnâaşerî-Şii ulemanın ve onların kurdukları sistem içerisinde yetişmiş sonraki âlimlerin elinde bu büyük mezhebi dönüşüm yüzyıllar içinde başarıyla gerçekleştirildi.

Yerel Farsî unsurların yanı sıra İran şehirlerinde yoğun biçimde yerleşik Sünnî Türkler ile ekseriyetle gayr-i Sünnî inançlara sahip göçebe Türkmenler bu süreçte Şiileştiler. Azerbaycan'dan yayılan Kızılbaşlık etkisindeki yine çoğunluğu Türk olan kesimler, aynı şekilde zaman içerisinde bu dönüşümü yaşadı. Bugün İran'da gerek Fars gerekse Türk kökenli unsurlar arasında Kızılbaşlık/Alevilik tamamıyla ortadan kalkmış durumdadır.

Günümüz İran nüfusunun yaklaşık yüzde 80'ninin Şiilerden oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun ana unsurları ise Lurları da ihtiva eden Farslar, kuzey-batıda Azeriler, güney-batıda Ahvaz ve çevresindeki Araplar,

7 Hamid Algar, "Iran ix: Religions in Iran (2) Islam in Iran (2.1.) Advent of Islam", *Encyclopaedia Iranica*, viii, s.444-5.

8 Geniş bilgi için bkz. Rula Jurdi Abisaab, *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*, New York, 2004.

Hazer Denizi'nin güney sahilinde meskûn Gilân ve Mâzenderânlılar ile merkezde ve güneyde kalan çoğu Türk kökenli diğer halklardır.

Buna karşılık kuzey-doğuda Türkmenistan sınırında yerleşik Türkmen, doğuda Afganistan ile Pakistan sınırında yerleşik Beluc ve batıda Türkiye ile Irak tarafında yerleşik Kürt nüfusun neredeyse tamamı Ehl-i Sünnet mezhebine mensuptur. Yine güneyde Basra Körfezi kıyısındaki Bûşehr ve Hürmüzgân eyaletlerindeki bazı şehir ve kasabalarda Arap kökenli Sünnî Müslümanlar çoğunluktadır.

Sünnilerin farklı etnik kökenlerden gelmeleri, ülkenin daha çok sınır bölgelerinde ve birbirlerinden uzak coğrafyalarında yaşamaları, kendi aralarındaki etkileşim ve irtibatı zorlaştırmış, birlikte hareket etme imkânlarını kısıtlamıştır. 1979 İran İslâm İnkılabı'nın bir ürünü olan anayasada "ebediyen değişmeyecek" madde olarak geçen "devletin mezhebinin İsnâaşeriyye olduğu" şeklindeki ifade,⁹ diğer İslâm mezhepleri açısından ister istemez dezavantajlı bir durumu ortaya çıkartmaktadır.

Azerbaycan: Azerbaycan'daki Şii/Sünnî nüfusun yaklaşık yüzde 70/30 oranında olduğu tahmin edilmektedir. Şii nüfusun oranını yüzde 85-90'a kadar çıkartan istatistikler de mevcuttur.¹⁰ İran gibi Azerbaycan da Safevi Devleti'nin kuruluşuna kadar Sünnî bir ülkeydi. Safevilerin temeli sayılan Safeviyye, 13. yüzyılın sonlarında bir Azeri şehri olan Erdebil'de Sünnî bir tarikat olarak doğmuştu. Fakat bu tarikatın şeyhi, sonra da yeni devletin şahı olan İsmail ile birlikte Azeri Müslümanlar Şiileşmeye başladı.

Başkent Bakü ve güneydeki Lenkeran şehirleri civarı ile Nahcivan, Şii nüfusun yoğun bulunduğu bölgelerdir. Azeriler ve güneydeki Talişlere ilaveten Ermenistan'a yakın bölgelerde yaşayan Kürtler, ülkenin Şii kompozisyonunun önemli unsurlarıdır. Daha çok Dağıstan ve Kafkas kökenlilerin (özellikle Lezgi ve Avarların) yaşadığı Şeki ve Guba gibi şehirlerde ve Gürcistan sınırına yakın kuzey bölgelerde ise Sünniler çoğunluktadır.

Şeyhülislâm Allahşükür Paşazâde, kendisi Şia mezhebinden olmasına rağmen 'Tüm Kafkasya'nın Büyük Müftüsü' unvanıyla ülkedeki Sünnilerin de dinî lideri kabul edilmektedir. Azerbaycan, İslâm âleminde sekülerleşmenin en fazla hissedildiği ülkelerin ilk sıralarında bulunduğundan dolayı, bu ülkedeki mezhepsel Şii bilincin komşu ülke İran'daki kadar gelişmemiş olduğu söylenebilir.

Lübnan: Çok dinli ve çok mezhepli Lübnan'da Sünnilerle birlikte ülkedeki en büyük dini toplumu oluşturan İsnâaşerî Şiiler, yoğun olarak bulunduğu başkent Beyrut'un güney banliyöleri dışında kalabalık şekilde (%)

9 İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası: Madde 12.

10 Örneğin bkz. P. Heine, R. Spielhaus, "The Distribution of Muslims throughout the World", [W. Ende, U. Steinbach (ed). *Islam in the World Today*, Ithaca, 2010] içinde, s.117.

80) ülkenin güneyindeki Cebel-i Âmil yöresinde, biraz da kuzey doğudaki Bekaa vadisinde yerleştiler. Şiilerin bölgedeki mevcudiyetinin 3/9. yüzyıla kadar geriye gittiği belirtilmektedir. Osmanlılar zamanında İran'a göç eden ve çoğunlukla Âmilî lakabını kullanan bölge uleması, Safevîlerin ülkeyi şiileştirme faaliyetlerine büyük katkı sağlamıştır.¹¹ Momen'e göre, Lübnanlılar içinde yüzde 60'ı teşkil eden Müslümanların yüzde 45'i Şii, yüzde 35'i Sünnî, yüzde 17'si Dürzî, geri kalanı da Nusayrî, İsmailî vs. nüfustan oluşmaktadır.¹² Ancak Statistics Lebanon adlı bir ölçüm kuruluşu tarafından en son yapılan bir araştırmada Şiiler ile Sünnîlerin tüm ülkede yüzde 27'lik eşit bir nüfus oranına sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu oran yüzde 21'lik Maruni Hristiyan nüfusun önündedir.¹³

Şehirli bir kimliğe sahip Sünnîlerin aksine Şiiler son yıllara kadar Lübnan'da kırsal alanlarda meskûn, az eğitilmiş ve gelir seviyesi düşük bir kesimi oluşturmaktaydı. Lübnan'daki tüm Müslümanları temsilen Suriye ile birleşmek isteyen Sünnî liderlerin bu girişimine engel olmak için Hristiyanlar, 1926'da Şiilere Sünnîlerden farklı bir mezhebi statü tanınmasını sağladılar. Bu adım, Şiiliği bu küçük ülkede önemli bir siyasî unsur haline getiren sürecin başlangıcıydı. Abdül-Hüseyn Şerefüddin'in (ö.1957) başlattığı ve İran'dan bölgeye gelen Musa es-Sadr'ın (ö.1978) devam ettirdiği eğitim ve öğretim faaliyetleriyle Lübnan Şiileri, eskisine göre siyasal, kültürel ve ekonomik bakımdan daha iyi seviyeleri yakalamayı başardı.¹⁴

Bilhassa es-Sadr'ın gayretleriyle Şiilik bilinci hızla yükselmeye başladı. Önce Emel, daha sonra ise İran İslâm Cumhuriyeti'nin arka çıkmasıyla kurulan Hizbullah teşkilatı sayesinde Lübnan Şiiliği, sadece bu ülkede değil, İsrail'e karşı bir direniş hattı oluşturması ve Suriye iç savaşında Baas rejimi yanında durması dolayısıyla tüm Ortadoğu'da sürekli dikkate alınması gereken bir siyasal ve askeri unsur olarak ön plana çıktı.

Kimilerince Hizbullah'ın kurucu manevi lideri sayılan Ayetullah Muhammed Hüseyin Fazlullah'ın (ö.2010), İran İslâm Cumhuriyeti'nin Humeyni'den sonraki rehberi Ali Hamaney'in merceiyyetini kabul etmemesi ve kendisini bağımsız bir merce' statüsüne yerleştirmesi konumuz açısından kayda değer bir gelişmedir. Fakat neredeyse tüm Lübnan Şiisi'nin sözcüsü konumuna geçen Hizbullah'ın bugünkü lideri Hasan Nasrallah'ın İran'la tamamen uyumlu bir politika izlemesi, Fazlullah'ın takipçilerini Lübnan Şiisi bünyesinde marjinal bir konuma itmiştir. Önceleri daha az politize olmuş Necef

11 Bkz. Sabrina Mervin, "Shi'ites in Lebanon", *Encyclopaedia Iranica*, (on-line edition); Rula Abisaab, "Jabal 'Âmil", *Encyclopaedia Iranica*, ed. E. Yarshater, xvi, s.305-9.

12 Momen, *An Introduction*, s.267.

13 Bkz. < <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148830.htm> > (21.06.2013). Bu datada Dürzîler yüzde 5 oranında gösterilmektedir. Geri kalan yüzde 1 de diğer küçük mezheplere ayrıldığı takdirde yine yaklaşık yüzde 60'lık bir Müslüman nüfus oranına erişilmektedir.

14 Momen, *An Introduction*, s.265; Halm, *Shiism*, s.131-2.

havzasından beslenen Lübnan uleması, aynı nedene bağlı olarak son yıllarda Kum havzasıyla ilişkilerini epeyce kuvvetlendirmiştir.

Hindistan, Pakistan ve Afganistan: Hint alt-kıtasına Şiiliğin ilk girişinin Moğollar döneminde olduğu belirtiliyor olsa da, bölgedeki asıl ve yoğun Şiileşmenin, Safeviler dönemi (16. yüzyıl) ve sonrasında İran'dan gelip yerleşen bazı âlim, sufi, tüccar ve seyyid aileleri eliyle ve aşağıda kaydettiğimiz bölgesel hânedânlıklar marifetiyle gerçekleştiği düşünülmektedir.¹⁵ Eğitimini Necf, Kerbelâ ve Meshed'de tamamladıktan sonra memleketi Lucknow'a dönen Seyyid Dildâr Ali Nâsırâbâdî (d.1235/1820), Hindistan'ın ilk muteber müçtehid ve merce-i taklidi kabul edilmektedir.¹⁶

Lucknow şehri ve bağlı olduğu Uttar Pradesh eyaleti, Hindistan'da Şii nüfusun en yoğun olduğu yerlerdir. Bölgede mezhebin yayılışı Şiiliği kabul etmiş Avaz Nevvâbları'nın hâkimiyet dönemine (1720-1856) rastlar. 1947'de Pakistan ayrıldıktan sonra Lahor ve Peşaver şehirlerine Avaz bölgelerinden önemli sayıda Şii göç etmiş, bu da Pakistan'da ciddi bir Şii-İsnâaşerî nüfusun birikmesine neden olmuştur.

Daha güneyde, başta Haydarabad olmak üzere bazı Dekkan şehirlerindeki Şii yoğunlaşmanın kaynağı ise, 16 ve 17. yüzyıllarda bölgede hüküm süren Âdilşâhî, Nizamşâhî ve Kutubşâhî hanedanlarının faaliyetleridir. Alt-kıtanın en kuzeyinde kısa bir süre de olsa (1561-1589) hüküm sürmüş olan Çâk hanedanı benzer bir dönüşümü Keşmir'de yaşatmıştır.

Hindistan'da Uttar Pradesh, Dekkan ve Keşmir'den başka, bugünkü Pakistan'ın kuzeyindeki Hayber ve Kabileler eyaletlerinde sâkin Bengaş Peştunları'nın bazı alt kolları, Turi Peştunları, bir kısmı Nurbahşiyye tarikatı etkisindeki Gilgit-Baltistan Müslümanlarının önemli bir bölümü (yüzde 45-50) İsnâaşerîyye Şiiliğine mensuptur.¹⁷

Ayrıca Batı Hindistan'da Gucurât eyaletindeki İsmailî Hoca toplumunun bir bölümü İsnâaşerîliğe geçmiştir. 1800'lerin başında Necf ve Kerbala'ya ziyarete giden bazı İsmailî Hocaların, oradan Şeyh Zeynülâbidin Mâzenderânî'yi, dinlerini öğretmesi için Hindistan'a getirmeleri ve onun rehberliğinde mezhep değiştirmeleriyle başlayan bu farklılaşma halen devam etmektedir ve bu toplumun nüfusunun 100 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ İsnâaşerî Hocalar, 19. ve 20. yüzyılda Doğu Afrika'da Şiiliğin yayılmasında başrolü oynamışlardır.

15 Momen, *age.*, s.103.

16 Momen, *age.*, s.145.

17 Geniş bilgi için bkz. Momen, *age.*, s.276-8; Halm, *Shiism*, s.136-7; J. N. Hollister, *The Shia of India*, London, 1953; S. A. A. Rizvi, *A Socio-Intellectual History of the Isnâ 'Asharî Shî'is in India*, Delhi, 1986; Toby M. Howarth, *The Twelver Shî'a as a Muslim Minority in India: Pulpit of Tears*, Abingdon, 2005; Juan R. I. Cole, "Conversion iii: To Imâmî Shî'ism in India", *Encyclopaedia Iranica*, vi, s.234.

18 Dünya Hoca İsnâaşerî Müslümanları Federasyonu'nun web sitesi olarak bkz. <<http://www.world-federation.org/default.htm>> (02.08.2013).

Şiiler, laik ve çok hukuklu Hindistan'da Pakistanlı mezhepdaşlarına göre daha özgür ve rahat bir hayat sürmektedirler. Aşure günü tüm Hindistan'da, Hz. Ali'nin doğum günü ise Uttar, Pradesh ve Bihar eyaletlerinde resmi tatil sayılmaktadır. Hindistan'daki tüm Müslümanların şahsi hukuk uygulamalarında hükümet nezdinde karar mercii olan All India Muslim Personal Law Board'dan 2005 yılında ayrılan Şii Müslümanlar, ahvâl-i şahsiyye meselelerinde artık All India Shia Personal Law Board¹⁹ tarafından temsil edilmektedirler.

Pakistan'daki Şiiler ise özellikle son yirmi yıl içinde siyasî, medeni ve mezhebi özgürlüklerinde ciddi kayıplar yaşamışlardır. Silahlı tedhiş yöntemleri kullanan Tahrîk-i Sipâh-i Sahâbe, Tahrîk-i Tâlibân-ı Pakistan, Cundullah gibi Sünnî kökenli örgütlerin hedefindeki bu Şii toplum, 1979'dan itibaren Tahrîk-i Caferiyye adı altında bağımsız siyasî bir örgütlenmeye gitmiştir. Zaman zaman militer eylemlere de karışan bu teşkilat bugün yasaklı durumdadır.

Hindistan'da genel Müslüman nüfusun içinde en fazla yüzde 5-10; Pakistan'da ise yüzde 10-15 kadar bir orana sahip oldukları tahmin edilen İsnâaşerî Şiilerin Afganistan'daki oranı yine tahmini olarak yaklaşık yüzde 6-7 kadardır. Afganistan'daki en kalabalık İsnâaşerî etnik grup Hazara'lardır. Kabîl'in batısında ve ülkenin tam ortasında Hazarajat veya Hazaristan denilen bölgede sakin olan ve sayılarının 1 milyon kadar olduğu sanılan Türk-Moğol kökenli bu topluluk içinde az da olsa İsmailî ve Sünnî Müslümanlar yer almaktadır.

Daha çok İran sınırına yakın bölgelerde, Herat gibi büyük şehirlerde yaşayan Farsivân toplumu, Afganistan'daki ikinci İsnâaşerî etnik topluluktur. Nüfuslarının 600-800 bin kadar olduğu tahmin edilmektedir. Üçüncü topluluk ise, kendilerine Kızılbaş denilen fakat büyük Tacik toplumu içinde gözükken, genellikle büyük şehirlerde yerleşik Türk-İran kökenli toplumdur. Nâdir Şah (ö.1747) zamanında Afganistan'a getirilmiş İran askerlerinin soyundan geldiği düşünülen Kızılbaş toplumu, eğitimlilik ve ekonomik imkânlar bakımından Afganistan ortalamasının üzerinde bir üstünlüğe sahiptir. Afganistan Kızılbaşlarının, isim benzerleri olan Türkiye'deki Kızılbaş Aleviler ile inanç ve dinî pratikler açısından hiçbir benzerliği bulunmamaktadır. Her üç İsnâaşerî toplum da Dari Farsçası konuşmaktadır.²⁰ 1994'den itibaren Taliban hareketinin ayrımcılığına maruz kalan Afganistan Şiileri ciddi sosyal, siyasî ve ekonomik kayıplar yaşamıştır.

Diğer Ülkeler: Genel nüfus içinde önemli bir oranı teşkil ettikleri yukarıdaki ülkeler dışında İsnâaşeriyye Şiasî, Ortadoğu'nun diğer ülkelerinde dikkate değer bir nüfus oranına ulaşmamaktadır. Türkiye'deki İsnâaşerî, yahut ülkedeki yaygın kullanımıyla Caferî toplumu, Azeri Türklerinden oluşmakta-

19 Web sitesi için bkz. < <http://aisplb.org> > (02.08.2013).

20 Geniş bilgi için bkz. Library of Congress Country Studies: "Afghanistan". <<http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/cshome.html>> (02.08.2013).

dır. Kars'ın Akyaka ilçesinde çoğunluğu oluşturan Caferîler, aynı ilin Arpaçay ilçesinde de önemli bir orana sahiptir. İl merkezinde ise bu oran yüzde 30'ların altına düşmektedir. İğdır il merkezi otuz yıl öncesine kadar yüzde seksenleri bulan bir Caferî nüfusa sahip iken, büyük kentlere verdiği göç ile birlikte bu oran yüzde 50 seviyelerine gerilemiştir. Aynı ilin Karakoyunlu ilçesinde çoğunluğa sahip olan Caferîler, Tuzluca ve Aralık ilçelerinde ve yine Ağrı ilinin Taşlıçay ilçesinde nüfusun yaklaşık yarısına tekabül eden bir orana sahiptirler. Bu yerleşim yerlerindeki yerli unsurlar ile Kafkasya kökenliler (mesela Terekemeler) ve Kürtler, Ehl-i Sünnet mezhebine mensuplardır.

İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa gibi büyük kentlerdeki Caferî nüfus, yukarıda adı geçen yerleşim yerlerinden buralara doğru olan iç göçün sonucunda oluşmuştur. Yurt çapında 300 kadar olduğu belirtilen Caferî camilerinin 30 kadarı İstanbul'dadır. Caferîler Türkiye'deki nüfuslarını 3 milyona kadar çıkarırsalar da,²¹ gerçek rakamın bunun çok altında olduğu, yoğun olarak yaşadıkları yerleşim yerlerinin geçmişteki (göç öncesi) ve bugünkü nüfusları dikkate alınmak suretiyle yarım milyonun biraz üzerinde bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir.

Büyük Suriye vilayetinden Lübnan'ın ayrılmasından sonra Şiîlerin çoğunluğu Lübnan'da kalmış, Suriye'de kalanlar ise Halep'in güney batısındaki İdlib kırsalında yoğunlaşmıştır. Momen'a göre nüfusları 50 bin kadardır.²² Ülke nüfusuna oranları yüzde 1'den azdır. Ancak son yıllarda Nusayriler içerisinde Şiîleşme temayülü dikkat çekmektedir. Hz. Ali'nin kızı ve Kerbelâ'nın tanığı Zeyneb'in Şam'daki türbesi, tüm dünyadan kalabalık Şiî ziyaretçileri bu ülkeye çekmektedir.

Hz. Zeyneb'e ait olduğu söylenen diğer bir türbe de Mısır'ın başkenti Kahire'de bulunmaktadır. Mısır'daki Şiî nüfusun 800 bin - 1 milyon kadar olduğu iddia edilmektedir.²³ Bölgedeki diğer ülkelerde dikkati çeken bir İsnâaşerî Şiî nüfus varlığı bulunmamaktadır.

Ahbarilik: Bilindiği gibi günümüz Şia dünyasında İsnâaşerîliğin Usûlî yorumu hâkimdir. Başta Kum ve Nəcəf olmak üzere ilim havzalarının neredeyse tamamı Usûlîlik üzere eğitim-öğretim yapmaktadır. Buna rağmen, Usûlîlik karşısında mağlup olan ve son iki yüz yıl içinde yok olmaya yüz tutan Ahbarîliği hâlâ yaşatmaya çalışan küçük topluluklar varlıklarını korumaktadır. Kendilerine mahsus az sayıdaki medreseleriyle faaliyet yürüten Ahbarî grup-

21 Mesela Selahattin Özgündüz'ün verdiği bu rakam için bkz. "Özgündüz La Monde'e Konuştu", <http://www.zeynebiye.com/79054_Ozgunduz-La-Monde-e-Konustu.html> (04.07.2013).

22 Momen, *An Introduction*, s.269.

23 Raghdâ el-Halawany, "Egypt's Present-day Shias live on Fatimid Legacy", <<http://simerg.com/literary-readings/egypts-present-day-shias-live-on-fatimid-legacy-2/>> (04.07.2013); Zeinab El-Gundy, "The Shias: Egypt's Forgotten Muslim Minority", <<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/67170/Egypt/Politics-/The-Shias-Egypt-forgotten-Muslim-minority.aspx>> (04.07.2013).

lar içinde en köklüleri Bahreyn'dekilerdir. Zeynüddin, el-Uşfûr (veya el-Asfûr), el-Vidâ'î ve el-Mubarek gibi köklü Ahbari ulema ailelerinin soyundan gelen mollalar Bahreyn'de bu geleneği sürdürmektedirler. Al-Jamri'nin tespitine göre Ahbarilik Bahreyn'de keskin hükümlerden uzak ılımlı görüşlere sahiptir.²⁴ Suudi Arabistan'ın Katif ve Irak'ın Basra şehri civarında da birkaç Ahbarî medrese bulunmaktadır.²⁵ Hindistan Haydarabad'daki Ahbarî varlığı ise internet sitelerinin muhteviyatından anlaşıldığı kadarıyla aşırı ve çatışmacı unsurlar içeren bir kimliğe sahiptir.²⁶

Şeyhlik ve Diğer Şii Tarikatler: Bâbilik ve arkasından Bahâilîğin ilk çıkış formu olan Şeyhiyye düşüncesi ve geleneği günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Kalabalık oldukları yerler, Basra başta olmak üzere Güney Irak, Kuveyt ve biraz da Şeyh Ahmed Ahsâi'nin (ö.1826) memleketi olan Suudi Arabistan'ın Ahsa bölgesidir. Sayıları az da olsa İran'da, Pakistan ve Hindistan'da tanınan bir topluluktur.²⁷ Momen'a göre Irak ve Körfez ülkelerinde 300 bin, İran'da ise 200 bin Şeyhî bulunmaktadır. İran'da Körfez'e yakın Hürremşehir, Abadan gibi şehirlerde, Kirman, Tebriz, Şiraz ve Tahran gibi daha büyük kentlerde Şeyhiyye mensuplarına rastlanmaktadır.²⁸ Basra'da Benû 'Âmir kabilesi Şeyhiyye'nin ana unsurunu teşkil etmektedir. Seyyid Ali el-Müsevi el-Basrî, bugün Şeyhiyye'nin lideri kabul edilmektedir.²⁹ 1981'de inşa ettikleri Müseviyye ya da Benû 'Âmir Mescidi diye anılan cami, Basra'nın en büyük mabedidir.

Irak ve Körfez'le birlikte Hindistan ve Pakistan'da Ahbariliğin yanı sıra Şeyhiliğin de mevcut olması, belki de Usûlîliğin tam olarak hâkim olduğu İran'a kıyasla bu bölgelerde gulât Şii inanç ve pratiklerin belirgin tezahürüne sebep olmaktadır. Bu ülkelerde Aşure merasimlerinde şahit olunan aşırılıklar bu tespite dair bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Momen, üç Şii tarikatın mevcudiyetinden bahsetmektedir. Bunlardan Hâksâriyye ve Zehebiyye tarikatlarının İran'da 3000 kadar, daha büyük ve daha köklü bir tarikat olan Nimetullahiyye'nin ise 50 bin ila 350 bin kadar müridi bulunduğu belirtilmektedir.³⁰ Fakat Kalenderiyye geleneğinden gelen ve Hz. Ali'ye uluhiyyet isnadı gibi aşırılıkları benimseyen Hâksâriyye'yi İsnâaşerilikten ziyade Ehl-i Hak içinde mütalaa etmek daha doğru gözükme-

24 Mansoor al-Jamri, "Shia and the State in Bahrain: Interpretation and Tension", *Alternative Politics*, 2 (November 2010), s.7-9. <http://www.alternatifpolitika.com/page/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=58&lang=en> (05.07.2013).

25 Momen, *An Introduction*, s.225; Halm, *Shiism*, s.103.

26 Bkz. <www.akhbari.org> (05.07.2013).

27 Bkz. Syed Hussain Arif Naqwi, "The Controversy about the Shaykhiyya Tendency Among Shia Ulama in Pakistan", [R. Brunner, W. Ende (eds.), *The Twelver Shia in Modern Times*, Leiden, 2001] içinde, s.135-149.

28 Momen, *An Introduction*, s.230-1.

29 Bkz. <<http://maktabshayji.blogspot.com/2012/08/sayyid-ali-musawi-al-basri.html>> (05.07.2013).

30 Momen, *An Introduction*, s.208-216.

tedir.³¹ Aslında bir Şii tarikat olmayan ama Şii eğilimleri güçlü olan Nurbahşiyye'nin müridlerine ise Pakistan'ın kuzeyinde Gilgit-Baltistan bölgesinde rastlanmaktadır. Bu tasavvufi grup bölgede bir tarikatten ziyade farklı bir mezhep olarak algılanmaktadır.³²

1.2. Zeydiyye Mezhebi

Zeydiler, Hazar Denizi'nin güneyinde, bugünkü İran'ın Gilan, Mazenderan ve Gulistan vilayetlerinin yer aldığı bölgede 250/864 yılından itibaren hâkimiyet kurmayı başarmışlarsa da, tarihe Taberistan Zeydiliği diye geçen bu hükümetler, varlıklarını ancak 6/12. yüzyıla kadar sürdürdüler. İktidarlarını kaybettikten sonra Taberistan Zeydileri bilhassa Safeviler dönemindeki İmâmî Şiîliğin baskısı altında zaman içinde kimliklerini kaybederek eridiler. Zeydiliği günümüze taşıyanlar Yemen Zeydileri olmuştur. Bugünkü Yemen'in kuzeyi, Zeydiliğin ana vatanı olarak kabul edilebilir.

Zeydiyye'ye mezhebî kimliğini kazandıran kişi olan meşhur âlim Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî'nin (ö.246/860) torunu Hâdî li'l-Hak lakaplı Yahya b. Hüseyin (ö.298/910), Yemen'deki ilk Zeydî devletinin kurucusudur. Türbesi, Zeydiyye'nin başkenti sayabileceğimiz Sa'de şehrinde yer almaktadır. Yüzyıllar süren Zeydî imameti sonrasında 1962 yılında Yemen Arap Cumhuriyeti adı altında ulusalcı-Nâsırîst kimlikli cumhurî bir yönetime kavuşan Kuzey Yemen ülkesinin tamamına yakını Müslüman olup bu nüfusun yaklaşık yüzde 40-50'sinin Zeydiyye'ye mensup olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfus başta Sa'de olmak üzere kuzeydeki Hacce, El-Cevf, 'Amrân, Zemâr ve başkent San'a'nın da bağlı olduğu Emâne vilayetlerinde yoğunlaşmaktadır. Nüfusun diğer yarısı ise Sünnî olup geleneksel olarak Şâfiî mezhebini takip etmektedir.

1967'ye kadar İngiliz manda idaresi tarafından yönetilen ve bağımsızlık sonrasında Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti adı altında Sovyet destekli Marksist bir idarenin eline geçen Güney Yemen ülkesinde de Şâfilik hâkim mezhep durumundadır. Kuzey ile Güney Yemen 22 Mayıs 1990'da birleşmiş ve bugünkü Yemen Cumhuriyeti kurulmuştur. Günümüz birleşmiş Yemen'i esas alındığında ise, tüm ülke nüfusu içinde Zeydî Müslümanların oranı üçte bire tekabül etmektedir.

Zeydiyye Yemen'de hiçbir zaman kendisini Şia olarak lanse etme eğiliminde olmamıştır. Onun yerine Zuyûd (Zeydiler) ismi mezhep içinde ve dışında yaygın olarak tercih edilmektedir. Sünnilikten pek de uzak olmayan teorik ve pratik bir zeminde, hak mezheplerden beşincisi kabul edilmenin avantajlarından faydalanma yoluna giden Zeydiyye'nin bu uzlaşmacı tutumu samimiyetle karşılık görmüştür. Yemen camilerinde bugün Zeydî-Şâfiî ayrımı yoksa, yahut kız alıp vermelerde Zeydî ya da Şâfiî olmaktan çok kabilevî statüler

31 Hâksâriyye hakkında bkz. Zehra Tâhiri Hakikî, "Hâksâriyye", *DİA*, xv, s.209.

32 Bkz. Necdet Tosun, "Nurbahşiyye", *DİA*, xxxiii, s.248.

belirleyici oluyorsa, bu durum, söz konusu tarihi uzlaşmanın dikkate değer bir sonucudur.

Ancak son 20-30 yıl süresinde yaşanan hızlı Selefileşme olgusunu, Zeydilik ve Sünnilik arasındaki zikrettiğimiz tarihi uyum ve barışı bozan bir faktör olarak değerlendirmek gerekir. Kuzey Yemen'deki Suudi Arabistan destekli agresif Selefi faaliyetler ve bu bölgenin ekonomik bakımdan ihmal edilmişliği, 2004 yılında Sa'de merkezli Zeydi Hüsî isyanını doğuran sosyo-ekonomik nedenlerin en önemlileridir.³³ Hüsîler 2012 başından beri Sa'de'yi ve çevresindeki birkaç vilayeti elinde tutmaktadır. Bu olay birleşik Yemen idealine zarar veren önemli bir durumdur.

1.3. İsmailiyye Mezhebi

İsmailiyye ikinci hicri yüzyılın ortalarında Irak'taki ğulât Şîî faaliyetler zemininde doğmuş, bir yüzyıldan fazla süren gizli davet faaliyetleriyle İran ve Horasan'a, güney Irak ve Bahreyn'e, Yemen'e, Suriye'ye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya yayılmış, Mısır merkezli olarak yaklaşık ilki buçuk asır (909-1171) ömür süren İsmailî Fâtımî devleti kurulmuş, bu süreçte çeşitli bölünmeler yaşamış, Fâtımîlerin sükûtundan sonra ise Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde azınlık cemaatler olarak hayatiyetini devam ettirmiştir. Fâtımîler içerisindeki bir taht kavgasının neticesinde 1094 yılında çıkan Nizârî-Musta'li ayrılığı bugün de varlığını sürdürmektedir.

Nizârî İsmâiliyye: Dağınık olarak yaşadıklarından dolayı dünya üzerindeki nüfuslarının tam olarak tespitinde güçlük çekilen, fakat geniş bir aralıkta 5 ila 15 milyon arasında tahmin edilen³⁴ Nizârîyye-İsmailiyye bağlılarının büyük çoğunluğu, Hindistan'ın Gucurat ile Racistan eyaletlerinde ve Haydarabad şehrinde, Pakistan'da ise Sind'de, ekseriyetle Karaçi kentinde yaşamaktadır. Nizârîliğin Hint alt kıtasında ortaya çıkışının 15. yüzyılda yaşamış bir dâî olan Pir Sadreddin'in Hindular arasındaki davet faaliyetleriyle gerçekleştiği bilinmektedir. I. Ağa Han'ın (ö.1881) İran'dan Hindistan'a gelişiyle ve ailenin buraya yerleşimiyle birlikte Hindistan'daki Nizârîler sağlam bir sosyal zemine kavuşmuş, mezhebi kimlikleri pekişmiştir. Hocalar olarak anılan bu toplum, başta Avrupa ve Amerika olmak üzere, Doğu Afrika ve Basra Körfezi ülkelerine, bilhassa Dubai'ye, ayrıca Sri Lanka ve Bangladeş'e büyük göç vermiştir.

Ortadoğu Nizârîlerin yoğun olarak yaşadığı ikinci alan Pamir; Hindikuş ve Karakurum sıradağlarının kesiştiği bölgedir. Bu yer aynı zamanda Pakistan, Afganistan, Tacikistan ülkelerinin ve Çin'in Doğu Türkistan eyaletinin birleştiği bölgedir. Afganistan ve Tacikistan'ın Bedaşşan eyaletinde, Pakistan'ın Gilgit-Baltistan eyaletinin özellikle nüfusunun tamamına yakını Nizârî olan

33 Geniş bilgi için bkz. M. A. Büyükkara, "Sosyal, Siyasal ve Dini Yönleriyle Yemen Hüsî Hareketi", *Diwan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 30 (2011/1), s.115-152.

34 Bkz. John Steinberg, *İsmailî Modern: Globalization and Identity in a Muslim Community*, The University of Nort Carolina, 2011, s. 35.

Ghizâr yöresinde, ayrıca Hunza vadisinde, Doğu Türkistan'da ise Taşkurgan, Kaşgar ve Yarkent kırsalında yaşayan, çoğunlukla Pamirî ve Vahî etnik kimliğinin oluşturduğu bu toplum, Daftary'nin tespitine göre 50 bin civarında bir nüfusa sahip bulunmaktadır.³⁵ Gilgit-Baltistan Nizârîleri, kendilerine Mevlâiler ismi vererek, birlikte yaşadıkları diğer dini-mezhebî kimliklerden kendilerini ayırt etmektedirler. Yine Afganistan'da çoğunluğu Sünnî olan 500 bin nüfuslu Peşeyîlerin küçük bir kısmı Nizâriyye mezhebine mensuptur. Bu toplum, kuzeydoğudaki mezhepdaşlarının biraz uzağındaki bir bölgede, başkent Kabil'in batısına düşen Bamyân ve çevresindeki köylerde yaşamaktadır.

Nizârîlerin yoğun olarak yaşadığı üçüncü alan İran ülkesidir. Nüfuslarının 20-30 bin kadar olduğu tahmin edilen İranlı Nizârîler, çoğunlukla Horasan vilayetinde Meşhed ve Nişapur çevresindeki köylerde yaşamaktadırlar. Merkezî İran'da, Tahran ve civarında yaşayan Nizârîler ise Alamut sonrası gizlilik döneminde önemli İsmailî merkezler olan Mahallat ve Encüdan çevresindeki Ağa Han bağlılarının asimile olmadan bugüne kadar yaşamayı başaran torunlarıdır. Daftary'nin deyişiyle "takiyye pratiğini sergilemek suretiyle", içinde oldukları geniş İsnâaşerî-Şii toplumla dostça ilişkiler geliştirmeyi başarmışlardır.³⁶

Dördüncü alan olan Suriye ise, ikinci-üçüncü hicri yüzyıldaki Fâtımîler öncesi setr/gizlilik döneminin davet merkeziydi. Ayrıca bir zamanlar Alamut-Nizârî hükümetine bağlı faaliyet gösteren fidâi kalelerinin fazlaca bulunduğu bir ülkeydi. Reşidüddîn Sinan'ın (ö.1192) bölgede kurduğu idari sistem, Memlûklüler tarafından yıkıldı ve Suriye'deki Nizârî varlığı tıpkı aynı kaderi paylaşan Dürzîler ve Nusayrîlerde olduğu gibi kırsal alana sıkıştı. Gizlilik ve takiyye sayesinde günümüze kadar hayatîyetini sürdürdü.

Suriye'nin Hama ve Humus kentleri arasında yer alan setr döneminin en önemli davet merkezi Selemye, günümüzde de İsmailîlerin en yoğun bulunduğu yerleşim yeridir. Yedinci İmam İsmail b. Cafer'in kabrinin Selemye'de olduğuna inanılmaktadır. Şehirdeki İmam İsmail'in adını taşıyan camii, 1991 yılında Hindistan'dan ziyaretçi gelen Bohralar tarafından yaptırılmıştır. 80 bin kadar oldukları belirtilen Selemye Nizârî toplumu, yukarıda tanıttığımız üç ayrı alanda yaşayan mezhepdaşları gibi IV. Ağa Han Kerim Şah'ı imam kabul etmektedir.

Ağa Han bağlısı Nizârîler, tarihte Kâsımşâhîler olarak bilinmektedir. Günümüz Nizârîlerinin neredeyse tamamına yakını bu kola bağlıdır. Ancak Alamut dönemi sonrasında imamet hakkı üzerindeki bir ihtilafın neticesinde ortaya çıkmış Muhammedşâhî kola mensup Nizârîler de, 15 bin civarındaki nüfuslarıyla Suriye'de varlıklarını devam ettirmektedirler. Selemye'nin ba-

35 Farhad Daftary, *The Ismâilîs: Their History and Doctrines*, Cambridge, 2007, s.495.

36 Daftary, *age.*, s.493-4.

tısındaki Masyâf ve Kadmûs kasabalarında yaşayan ve lokal olarak Caferîler diye anılan bu Nizârîler, Ağa Han'lara biatlı değildirler ve hâlen gâibdeki imamlarının dönüşünü beklemektedirler. İsmâiliyye üzerindeki araştırmalarıyla bildiğimiz Arif Tamir (ö.1998) bu topluma mensup ünlü bir şahsiyettir.³⁷

Nizâriyye kökenli olan ve Pir Sadreddin'in torunu Pir İmâm Şâh (ö.1513) tarafından Hinduizm'den İslâmîyet'e kazandırılan, kendilerine İmâmşâhîler de denilen veya farklı bir mezhep olarak Setpens (Satpanth) mensupları³⁸ olarak bilinen grup da Ağa Han'lara bağlı değildir. Hindistan'ın Gucurat eyaletinde, özellikle Ahmedabad çevresinde mensupları bulunan bu küçük senkretik dinî topluluk, asırlar içinde İslâm'dan büyük ölçüde uzaklaşarak bir Hindu mezhebi şekline dönüştüğünden, beraber yaşadıkları Nizârî Hocalardan birçok hususta farklılık gösterirler.³⁹

Musta'li İsmâiliyye: İmâm Müsta'li'nin torunu 21. imam Tayyib'in gaybetine/setrine inanan Musta'li İsmâilîler, Fâtımî devletinin yıkılışından sonra Yemen'e sığındılar. Dinî liderlik, gâib imamın vekili sayılan ve dâî mutlak diye anılan şahsiyetler tarafından günümüze kadar getirildi. Dâîlik makamı 1566'da Gucurat-Hindistan'a nakledildi. Bu ülkede Fâtımî Devleti'nin son döneminden itibaren taban bulmuş bir İsmâilî topluluk bulunmaktaydı. 26. dâî mutlakın 1591'deki vefatını müteakiben çoğunluk, Dâvud b. Burhaneddin'i yeni dâî mutlak olarak tanıdı. Fakat Yemen'deki Musta'lîlerin başında vekil olarak bulunan Süleyman b. Hasan'ın da aynı makama yönelik hak iddiası neticesinde Musta'li İsmâiliyye içerisinde Dâvûdî ve Süleymânî ayrılığı baş gösterdi. Bu tefrika hâlâ devam etmektedir.

Süleymânîler, Necranlı Yâm kabilesinin ve özellikle Mekremî ailesinin desteği sayesinde Sünnî ve Zeydî rakiplerine rağmen Yemen'de tutunmayı başardılar. Suudi Arabistan'ın kuruluşundan sonra Necran, Yemen'den ayrılarak bu ülkede kaldı. Bölgedeki nüfusları 50-60 bin kadar olan Süleymânîlerin büyük kısmı Suudi Arabistan'ın Necran vilayetinde yaşamaktadır.⁴⁰ Dinî liderleri olan baş dâînin ikâmetgâhı da buradadır. Geri kalanlar ise Yemen'de başkent San'a ile Kızıldeniz arasındaki Haraz Dağları kırsalında yaşamaktadır. Ayrıca Süleymânîler 4-5 bin kadar nüfuslarıyla Hindistan'ın Bombay, Baroda (Vadodara), Ahmedâbad, Surat, Haydarabad şehirlerinde, yine bir o kadar kalabalıkla Pakistan'da, bilhassa Karaçi şehrinde bulunmaktadırlar.⁴¹

37 Daftary, *age.*, s.490.

38 Bkz. < <http://www.satpanth.org/> > (26.07.2013).

39 Bkz. W. Ivanow, "The Sect of Imam Shah in Gujrat", *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 12 (1936), s.19-70; Daftary, *A Short History of the Ismailis: Traditions of the Muslim Community*, s.179-185.

40 Bkz. Human Rights Watch, *The Ismailis of Najran: Second Class Saudi Citizens*, New York, 2008; Hein and Spielhaus, "The Distribution of Muslims", s.121.

41 Daftary, *The Ismailis*, s.298; Farhad Daftary and Azim Nanji, "Ismaili Communities-South Asia", *Encyclopedia of Modern Asia*, <http://www.iis.ac.uk/SiteAssets/pdf/ismailis_south_asia.pdf> (14.07.2013).

Gucurat dilinde ticaretle meşguliyet anlamındaki Bohra ismiyle daha çok anılan Dâvûdî Musta'li toplum, nüfus olarak Süleymânilerin çok üzerindedir. Diaspora ve Yemen'in Haraz kırsalında kalmış küçük bir cemaat hariç tutulursa Dâvûdî Bohralar Guçurat bölgesini mesken tutmuşlardır. Dâi Mutlak'ın ikamet ettiği Mumbai, ayrıca Ahmedabad, Surat ve Baroda (Vadodara) şehirleri, Pakistan'da ise Karaçi en yoğun buldukları yerleşim yerleridir. Tıpkı Nizâri Hocalar gibi Sri Lanka'ya, Körfez ülkelerine, Doğu Afrika'ya, Avrupa ve Amerika'ya göç vermişlerdir. Toplam nüfuslarının 700 bin-1 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayının yaklaşık yarısı Guçurat'ta yerleşiktir.⁴²

Farklı bir hizip olarak varlığını sürdüren Alevî Bohraları 8 bin civarında çok daha küçük nüfusa sahip bir cemaattir. Merkezleri aynı eyalette, Baroda (Vadodara) şehrindeydir.⁴³ Tarihi süreç içinde Sünnileşen Bohralar da yine çoğunlukla Guçurat'ta yaşamaktadırlar.

2. Ortadoğu'daki Diğer Gayr-i Sünnî Mezhebi Unsurlar

Yaşadıkları coğrafyaları yukarıda inceleme konusu yaptığımız Şii mezheplerden başka, kimisi Şii kökenli olan kimisi olmayan büyüklü küçüklü başka mezhebi oluşumlar da Ortadoğu'da doğup asırlardır bu coğrafyayı mesken tuttuklarından, bu çalışmamıza pek tabii ki dâhil olmaktadır.

2.1. Dürziler

Hâkim Biemrillâh'ın 1021'de öldürülmesi, Hamza b. Ali'nin gizlenmesi, Fâtımî halifesi Zâhir'in Dürziliği yasaklaması ve Mısır şehirleri ile Halep vilayetinde Dürzilere karşı takibat başlatması üzerine bu mezhebin mensupları günümüzde de hâlâ yaşamayı sürdürdükleri Lübnan, Filistin ve Güney Suriye'nin kırsal dağlık bölgelerine sığınmak zorunda kaldılar.

Dürzi Araştırmaları Enstitüsü'nün verdiği bilgilere göre yaklaşık 1 milyon kadar nüfusu olan Dürzi toplumunun yüzde 40-50'si Suriye'de, yüzde 30-40'ı Lübnan'da, yüzde 6-7'si İsrail'de, yüzde 1-2'si de Ürdün'de yaşamaktadır.⁴⁴ Suriye'nin güney batısı ile Ürdün'ün kuzey ucunu kapsayan Havran ve özellikle Duruz dağları ve Golan tepeleri, Dürzilerin en yoğun yaşadıkları bölgedir. Ayrıca Beyrut'un güneyindeki Lübnan Dağı ile Teym vadisi, hâlen İsrail sınırları içinde kalan el-Celil tepeleri ile Kermel Dağı civarı, bu dini toplumun bulunduğu diğer yerlerdir.

2.2. Nusayriler

3. hicrî asrın ikinci yarısında Irak'ta ilk defa örgütlenen Nusayriyye, liderleri Hüseyin b. Hamdân el-Hasibî (ö.346/957) zamanında Suriye'de de yapılandı. Tarihi süreçte Irak Nusayriliğinden bir iz kalmadı. Suriye'de ise

42 Daftary, *age.*, s.291-2; Daftary and Nanji, "Ismaili Communities –South Asia", *age.*

43 Web siteleri için bkz. <<http://www.alavibohra.org/>> (14.07.2013).

44 <<http://druzestudies.info/index.php/druzes>> (19.07.2013).

el-Hasibî'nin de kabrinin bulunduğu Halep ve civarı ilk başlarda önemli bir merkez olmasına rağmen, tıpkı Dürziler gibi Nusayriler de maruz kaldıkları siyasal ve askeri takibatların zorlamasıyla şehirleri bırakarak dağlık bölgelere sığındılar. Günümüzde Suriye'nin batısında Akdeniz'e açılan sahada Alevî Dağları diye de anılan Cebel-i Ensâriyye civarı, etrafı tümüyle Sünnî yerleşim yerleriyle çevrili bir şekilde Nusayriyye mensuplarının en yoğun yaşadığı alandır. 2.5 milyon kadar olan sayılarıyla Suriye'nin toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 10-2'sini teşkil etmektedirler. Lazkiye şehri, kentli Nusayrî topluluğa ev sahipliği yapan önemli bir yerleşim yeridir.

Cebel-i Ensâriyye'nin güneyinde kalan, Lübnan'ın en kuzeyindeki Ak-kâr'ın bazı köyleri ile Trablus'un Cebel-i Muhsin semti diğer önemli Nusayrî yerleşim yerleridir. Cebel-i Muhsin Nusayrileri, aralarının sadece bir cadde ile ayrıldığı Bâbü't-Tibbâne'deki Sünnîler ile Lübnan iç savaşından beri çatışma halini sürdürmektedir.⁴⁵

Cebel-i Ensâriyye'nin kuzeyindeki Antakya bölgesi ise Türkiye sınırları içinde kalmaktadır. Burada daha çok Hatay merkez ve Samandağ ilçelerinde ve bunlara bağlı bazı belde ve köylerde yaşamaktadırlar. Suriye ve Lübnan'daki mezhepdaşları gibi Arap olan Türkiye Nusayrileri, büyük şehirlere verdikleri göç sebebiyle İskenderun, Adana ve Mersin kent merkezlerinde de yerleştiler.

Eski Bilâdü's-Şâm'ın kapsamında olan andığımız tüm bu bölgelerde büyük çoğunluğu Suriye'de olmak üzere toplam 3 milyon kadar Nusayrînin yaşadığı tahmin edilmektedir.

2.3. Alevîler-Bektâşîler

Anadolu Aleviliği diye de adlandırılan bu gayr-i sünnî mezhebî toplum, bulunduğu gibi bazı Balkan ülkeleri haricinde büyük çoğunlukla Türkiye'de yaşamaktadır. Alevîler Türkmen ve Kürt-Zaza etnik kökenlerine mensupturlar.⁴⁶ Kendilerini Türk, Türkmen ya da Türk kökenli olarak ifade edenlerin Alevîler içinde yaklaşık yüzde 70'lik bir orana, Kürt ve Zaza olarak ifade edenlerin ise yüzde 22'lik bir orana tekabül ettiği belirtilmektedir.⁴⁷

Alevî yerleşim yerleri Türkiye coğrafyasının dört bir tarafına dağılmış durumdadır. Fakat Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümü ile Orta Karadeniz kırsalı diğer bölgelere göre daha yoğun bir Alevî nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Tüm vilayetler içinde sadece Tunceli ilinde Alevî nüfusu çoğunluktadır.

2007'de KONDA'nın anket araştırmasına göre Türkiye nüfusunun yüzde 5.73'ünün Alevî olduğu tespit edilmiştir.⁴⁸ Çarkoğlu ve Toprak'ın 2006'da

45 Bkz. Mohamed Nazzal, "Lebanon's Alawi: A Minority Struggle in a Nation of Sects", < <http://english.al-akhbar.com/node/1309> > (19.07.2013).

46 Detaylı bilgi için bkz. İlyas Üzüm, *Günümüz Aleviliği*, İstanbul, 1997, s.13-28.

47 "Biz Kimiz - 3", Konda Anketi, *Milliyet*: 21.03.2007.

48 "Biz Kimiz - 3", Konda Anketi, *Milliyet*: 21.03.2007.

TESEV için yaptıkları çalışmada bu oran yüzde 6,1 rakamıyla daha yüksek çıkmıştır. Bu araştırmacılar anketteki başka sorulara verilen cevaplardan hareketle bu oranın yüzde 11'e kadar yükseltilmesinin mümkün olacağı kanaatinde idirler.⁴⁹ Şaban Kuzgun başkanlığında üniversitelerden araştırmacı bir ekiple 2000 yılında yapılan ama sonuçları kamuoyuna açıklanmayan raporun sonucunda çıkan 8-9 milyon rakamı da TESEV raporu verileriyle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir.⁵⁰ Avrupa'da yaşayan Alevî Türk vatandaşları da dikkate alındığında bu rakam biraz daha yüksek olabilir.

Tüm bu sonuçlar, Türkiye'deki Alevî nüfusu hakkında genellikle Alevî çevrelerce dilelendirilen 20-25 milyon rakamının epey altındaki bir orana işaret etmektedir. KONDA anketi Alevîlerin üçte birinin İstanbul'da ikamet ettiğini tespit etmiştir.⁵¹

2.4. Şebekler

Dışarıdan Kürtleştirme, Araplaştırma veya Türkmen gösterme gayretlerine rağmen Şebekler, kendilerini, 16. yüzyılda Şah İsmail zamanında İran'dan gelip Kuzey Irak'a yerleşmiş, farklı bir dili (Şebekçe) konuşan ve farklı bir etnisiteye mensup ayrı bir kimlik olarak deklare etmektedirler.⁵² Dolayısıyla dinî veya mezhebî bir grup tanımı içine girmediklerini, 400-500 bine ulaşan nüfuslarının yüzde 65'inin Şîî, yüzde 35'inin de Sünnî olduğunu belirtmektedirler.⁵³

Ancak daha objektif bulgular, Musul'un doğusunda kalan 60 kadar köyde yerleşik olan bu topluluğun gerçekte 100 bin civarında bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir.⁵⁴ Yine Şebeklerin Şîî veya Sünnîliği, kitabî olmaktan uzak olup güçlü senkretik özellikler arz etmektedir. Beraber yaşadıkları Yezidîlerin kutsal yerlerini ziyaretgâh kabul etmeleri bunun bir göstergesidir. Kutsal sayıp dinî ritüellerinde okudukları Kitâbü'l-Menâkıb ya da Buyruk, malum olduğu üzere Anadolu'da Kızılbaş-Alevîlerin okudukları Türkçe kitaplardır.

Brunessen'e göre Anadolu Alevîliği ile tarihî ve mezhebî bağlantısı çok güçlü olan Şebeklerin, Yezidîler, Kâkâ'îler ve Şîî Türkmenler gibi Kürdistan'ın diğer gayr-i Sünnî topluluklarıyla olan evlilik bağları bu toplumlar arasındaki sınırları belirsizleştiren bir unsur olmuştur.⁵⁵ Şebeklerin tamamına yakınının ana dili Gorani Kürtçesidir.

49 Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: Tesev Yay., 2006, s.37.

50 "Türkiye'deki Kürtlerin Sayısı", *Milliyet*: 06.06.2008.

51 "Biz Kimiz - 3", Konda Anketi, *Milliyet*: 21.03.2007.

52 Bkz. "Al-Qaddo accuses that political parties are behind classifying the shabak as a religion in primary school text books", <<http://www.shabaknews.com/>> (26.07.2013).

53 Bkz. "Who are the Shabak people", <<http://www.shabaknews.com/who%20are%20the%20shabak/index.html>> (26.07.2013).

54 Michiel Leezenberg, "Between Assimilation and Deportation: The Shabak and the Kakais in Northern Iraq", [K. Kehl-Bodrogi ve diğerleri (eds.), *Syncretistic Religious Communities in the Near East*, Leiden, 1997] içinde, s.159.

55 Martin van Bruinessen, "A Kizilbash Community in Iraqi Kurdistan: Shabak", *Les Annales de l'Autre Islam*, 5 (1998), s.185-196.

2.5. Ehl-i Hak / Yâresânlar / Kâkâ'iler

Başkaları tarafından Ali-ilâhîler ya da Aliyyullâhîler diye adlandırılan Ehl-i Hak zümreleri İran'da kendilerini genellikle Yâresân olarak tanıtmaktadırlar. Irak'ta ise Kâkâ'iler olarak bilinmektedirler.

İran'da Kirmanşah eyaletinde, Irak'ta ise Kirmanşah'a komşu Diyala eyaletinde, özellikle Hanekin, Mendeli gibi yerleşim yerlerinin çevresinde yaşayan Ehl-i Hak mensupları Kürtlerden oluşmaktadır. Bu bölge, 1 milyon kadar nüfusa sahip olduğu belirtilen⁵⁶ Ehl-i Hak'ın çoğunluğunun yaşadığı alandır. Ayrıca Diyala'nın daha kuzeyinde yer alan Halepçe, Kelar, Süleymaniye ve Kerkük civarında, İran'da ise Urmiye'nin kuzeyinde Makû'ye kadar ulaşan kırsal alanda dağınık olarak yaşamaktadırlar. Kerkük ve Tuzhurma civarında yaşayan Ehl-i Hak arasında Türkmenlere de rastlanmaktadır.⁵⁷ İran'ın Luristan eyaletinde Lurlar arasında da çok sayıda mensubu vardır.⁵⁸ Çoğunluk Ehl-i Hak köy ve mezralarda meskündür. Son yıllarda şehirleşme artmıştır.

2.6. Yezidîler

Yezidiliğin doğuş yeri olan Kuzey Irak günümüzde Yezidîlerin en kalabalık olduğu bölgedir. Bugünkü Irak'ın Ninova eyaletinde iki ayrı bölgede Yezidî nüfusun yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlardan ilki mezhebin büyük mabedine ve Şeyh Adî'nin kabrine ev sahipliği yapan Leleş'in de içinde olduğu Sincar bölgesidir. Burası Musul'un kuzey batısına düşen, Suriye sınırına yakın dağlık bir bölgedir. Diğer bölge, Musul'un kuzey doğusunda, Dohuk'un ise güneyinde kalan Şehan yöresidir. Iraklı Yezidî şeyhlerden Tahsin Said Bek'e göre ülkedeki nüfusları yarım milyon kadardır.⁵⁹ Fakat bu nüfusun Avrupa'ya verilen göçlerle çok azaldığı tahmin edilmektedir.

Türkiye'deki Yezidî nüfus da aynı şekilde 1980'lerden sonraki göçler neticesinde dramatik şekilde azalmıştır. Mardin, Urfa, Siirt, Batman, Diyarbakır kırsalında yerleşik bu dinî topluluğun nüfusu 30-40 binlerden üç yüz, dört yüzlü rakamlara kadar düşmüştür. Türkiye Yezidîlerinin çok büyük kısmı bugün Almanya'da yaşamaktadır.

Suriye'de 5-10 bin kadar oldukları tahmin edilen Yezidî topluluk ise, Halep'in kuzeyi ile Türkiye sınırı arasındaki Kürt Dağı civarındaki köylerde yaşamaktadır.

56 Z. Mir-Hosseini, "Ahl al-Haqq", *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa*, ed. Philip Mattar, I, s.82.

57 Bkz. Necdet Yaşar Bayath, "Irak'ta Kakaîlik ve Bir Türkmen Kakaî Şairi Hicri Dede", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/12 (2010), s.69-80.

58 Heinz Halm, "Ahl-e Haqq", *Encyclopaedia Iranica*, I, s.635-6; W. Schmucker, "Sects and Special Groups", [W. Ende, U. Steinbach (ed). *Islam in the World Today*, Ithaca, 2010] içinde, s.723-5. Ayrıca bkz. <<http://www.ahle-haqq.com/>> (28.07.2013) ve Leezenberg, "Between Assimilation and Deportation", s.166-171.

59 Abdul-Khaleq Dosky, "Head of Yazidi People in Iraq: We are Part of the Kurdish People", Tahsin Said Bek'le söyleşi, <<http://lkjnews.com/?p=5018>> (20.07.2013).

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında önemli sayıda Yezidi, maruz kaldıkları baskılar neticesinde Kürdistan'daki ana yurtlarından Güney Kafkasya'ya göç etmiştir. Bugün Ermenistan'da Hristiyan Ermenilerden sonra en büyük etnik-dini grubu oluşturmaktadırlar. 2001 nüfus sayımına göre 40 bin civarında oldukları belirtilen Yezidi nüfusun büyük kısmı Türkiye sınırındaki Ermavir bölgesinde yerleşiktir. Başkent Erivan'da 4700 kadar Yezidi'nin yaşadığı belirtilmektedir.⁶⁰ Karabağ savaşı sırasında Sünnî Kürtlerin çoğunluğu sınır dışı edilmesine rağmen Yezidi nüfusa dokunulmamıştır. Yezidilerin Laleş hariçindeki en büyük mabedleri Ermenistan'da bulunmaktadır.

1999 nüfus sayımına göre Azerbaycan'da yaşayan 13 bin kadar Kürt'ün ne kadarının Yezidi olduğu bilinmemektedir. Fakat rakamın çok küçük olduğu düşünülmektedir. Gürcistan'da, 2002 nüfus sayımına göre, 18 bin Yezidin yaşadığı belirtilmektedir. Bunlardan 17 bini başkent Tiflis'te ikamet etmektedir.⁶¹

2.7. Zikriler

Zikriyye ya da Mehdeviyye diye anılan bu mezhebin mensupları, Pakistan'ın Belucistan eyaletinde Turbet ve Gwader şehirleri civarında yaklaşık 750 bin kadar nüfuslarıyla varlıklarını sürdürmektedirler.⁶² Mensuplarının çok kutsal saydıkları Turbet yakınlarındaki Kûh-i Murâd ziyaretgâhı, bu özelliğini, Zikrilerce mehdi olduğuna inanılan Seyyid Muhammed Cûnpûrî'nin (ö.1505) bu yerde bir müddet kalışından kazanmaktadır.

2.8. Ahmediler

Dünyadaki toplam nüfusunun 10 milyon civarında olduğu bildirilen⁶³ Ahmediyye mezhebinin mensupları büyük çoğunlukla mezhebin doğuş yeri olan Hint alt-kıtası ülkelerinde yaşamaktadır. Pakistan'da 4-5 milyon, Hindistan'da ise 1 milyon kadar Ahmedi olduğu tahmin edilmektedir.

Kâdiyân Ahmedileri Pakistan'da hâlâ yasal olarak gayr-i müslim statüsünde görülmektedir. Genel merkezlerini bu ülkeden İngiltere'ye taşımak durumunda kalan ve çalışmalarını daha çok Afrika ve Batı ülkeleri üzerinde yoğunlaştıran Kâdiyâniler, İsrail dâhil Ortadoğu'nun birçok ülkesinde ve özellikle Orta Asya cumhuriyetlerinde küçük çapta da olsa faal olmaya gayret etmektedirler.⁶⁴

60 "Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus (Armenia, Georgia, Azerbaijan)", *Written Report*, May 2008, s.13, <<http://www.refworld.org/docid/485fa2342.html>> (20.07.2013). Ayrıca bkz. Jackie Abrahamian, "The Yezidi Movement in Armania", <<http://www.groong.com/orig/ja-19980702.html>> (20.07.2013).

61 "Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus", s.13.

62 Web siteleri için bkz. <www.mahdavia.com>; <www.promisedmehdi.com> (17.07.2013).

63 Bkz. James Minahan, *Encyclopedia of the Stateless Nations*, Westport, 2002, I, s.52-3.

64 Kâdiyânî kolunun cami ve merkezleri hakkında bilgi için bkz. *Ahmediyya Muslim Mosques Around the World*, USA: Khilafat Centenary Edition, 2008. Ayrıca bkz. <<http://www.ahmadiyyamosques.com/>> (21.07.2013).

Kâdiyânilere kıyasla daha küçük bir mezhebi grup olan Lahorî Ahmedîlerin genel merkezleri ise hâlâ Pakistan'ın Lahor şehrinde bulunmaktadır. Diğer merkezlerini gösteren listeye bakıldığında, Pakistan'dan başka Ortadoğu'da sadece Hindistan ve Jammu-Keşmir'de örgütlü oldukları görülmektedir.⁶⁵

2.9. İbâdîler

2 milyon kadar yerli nüfusu olan Uman'ın yaklaşık yarısından fazlası İbâdiyye mezhebine mensuptur. İbâdiyye'nin "umdetü'l-mezheb" kabul ettiği Câbir b. Zeyd el-Ezdi'nin (ö.93/712) aslen Umanlı olduğu ve orada doğduğu, küçük yaşta ailesiyle Basra'ya göçtüğü bilinmektedir. Mezhebin gelişimi Basra'da olmuş fakat siyasal şartların kötüleşmesi nedeniyle Rebî b. Habîb (ö.175-180/791-6) zamanında ulema Uman'a hicret etmeye mecbur kalmıştır. O tarihlerden itibaren bu ülkede İbâdiyye var olmayı sürdürmüştür. Uman günümüze kadar bu mezhebe mensup emir ve sultanlar tarafından yönetilmiştir. Bugünkü sultan Kâbûs b. Said de İbâdî bir Müslümandır.

Ortadoğu'da İbâdiliğin yaşadığı diğer alan Kuzey Afrika'dır. 776-909 yıllarında Rüstemiler adıyla devlet kurup geniş bir coğrafyayı idare eden, başta Havvâre, Nefûse ve Zenûte olmak üzere bazı Berberi kabilelerin desteği ile kendilerinden çokça söz ettiren İbâdîler, iktidardan uzak kaldıkları sonraki asırlarda azınlık olarak Şii ve Sünnî devletlerin himayesinde yaşamayı sürdürmüşlerdir. Cezayir'de başkent 600 km. güneyinde kalan Mzâb vadisi, Tunus'ta Cerbe adası, Libya'da Tripoli yakınlarındaki Nefûse dağları ile Zuvâra şehri ve civarı, Kuzey Afrika'daki başlıca İbâdî yerleşim bölgeleridir.

İbâdiliğin bugüne kadar yaşayan Vehbiyye ve Nukkâriyye adlı alt kolları, günümüz İbâdîlerine alt kimlik kazandırmaya devam etmektedir.

3. Sünnî Ortadoğu

Sünnî Müslümanlar İslâm âleminde yüzde 85-90 gibi bir oranda çoğunluğu oluşturmaktadır.

Hanefîler:

Türk kökenliler (Türkiye ve Kıbrıs Türkleri, Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Uygurlar), Tacikler ve alt kıtadaki Afganistan, Pakistan, Hindistan, Keşmir ve Bangladeş Müslümanlarının büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptur. Bu Müslüman topluluklar İslâm âleminde en fazla nüfusa sahip halklardan oluşmaktadır.

Tarihî olarak daha çok deniz üzerinden Yemen ve Uman Müslümanlarıyla muhatap olmuş Hindistan'ın güney-batı ve güney sahilindeki (Kerala, Karnataka, Maharashtra, Tamil Nadu eyaletleri) Müslümanlar ile Sri Lanka ve

Maldiv adaları halkı ise Şafii mezhebine mensuptur. Arap ülkelerinden Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır'da yine Hanefi mezhebi Şafii mezhebi ile birlikte varlığını sürdürmektedir.

Şâfiiler

Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de yaşayan Sünni Kürtlerin tamamına yakını Şafii'dir. Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır'daki Şafilerden başka Filistin, Ürdün, Hicaz, Yemen ve Uman'daki Sünni Müslümanlar da ağırlıklı olarak Şafiidir. Afrika Boynuzu ülkelerinde (Somali, Cibuti, Eritre ve Etiyopya) yine Şafii mezhebi mensupları çoğunluktadır. Sudan'da ise Şafiler ve Malikiler bir arada bulunmaktadır. Ayrıca Kuzey Kafkasya Müslümanlarının (Çeçen, İnguş, Avar ve diğerleri) ekseriyeti geleneksel olarak Şafii'dir.

Mâlikiler

Fas, Batı Sahra, Moritanya, Cezayir, Tunus ve Libya'da baskın olan Maliki mezhebi Sudan'da ve Güney Mısır'da Şafilik ile birlikte varlığını korumaktadır. Körfez'de (Kuveyt, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri) geleneksel olarak Malikilik baskın mezhep olsa da son yüzyılda Suudi tesiriyle Selefilik, diğer Arap ülkelerinden gelen göçmenler vasıtasıyla da Şafilik etkinlik kazanmıştır.

Selefiler/Hanbeliler

Suudi Arabistan ve Katar'da Selefî Müslümanlar çoğunluktadır. Suudi Arabistan'ın Necd bölgesi Vehhabî hareketinin ana vatanıdır. Başta Yemen ve Mısır olmak üzere çoğu Arap ülkesinde Selefilik son yüzyılda diğer Sünni mezheplerin aleyhine işleyen bir tarzda etkinlik kazanmıştır.

Sonuç

Görüldüğü gibi Ortadoğu bölgesi İslâm kökenli mezheplerin hem doğduğu, hem gelişip yayıldığı, hem de bugüne kadar varlığını sürdürdüğü bir geniş bir coğrafyadır. Dünyanın en sorunlu bölgesi olan Ortadoğu'da kalıcı etnik ve dini barışın sağlanmasında, sosyal ve siyasal istikrarın korunmasında dikkate alınması gereken en önemli unsurlardan birisi, söz konusu dinî ve mezhebî oluşumlardır. Sosyal bilimciler ve siyasal aktörler bu nedenle Ortadoğu mezhepleri hakkında hem tarihsel, hem teorik, hem de güncel malumata doğru bir şekilde erişmek durumundadırlar. Bilgi kirliliği ve yönlendirme amaçlı manipülatif ve riler ölümcül ve telafisi zor hataların yapılmasına sebep teşkil edebilir.

Konu hakkında yapılan bilimsel çalışmaların çok büyük kısmının Batılı kurumlar ve araştırmacılar tarafından yapılmış olması, Ortadoğu'nun yerlileri için ciddi bir eksikliktir. Benzer araştırmaların yerli bilimsel kurumlarca objektif ölçülerde yapılması ve bu amaçla başlatılan çalışmaların hiç bir sansürle karşılaşmaması, ulaşılması arzu edilen bir hedeftir.

Çalışmamızda özellikle nüfus verilerinde çok ciddi tutarsızlıklar olduğu tespit edilmiştir. Alt gruplarıyla kompleks yapılar halinde olan ve iç ihtilaf-lar yaşayan dinî oluşumların varlığından söz etmekteyiz. Dolayısıyla mevcut enformasyonun modern bilimsel yöntemlerle sağlanmasının yapılması ve ivedilikle güncellenmesi elzem görünmektedir.

Saha çalışmaları yapılmadan sağlıklı veriler toplamak çok mümkün olmadığından, bunun gerçekleştirilmesi için lazım olan finansal yardımların sağlanması, vizeler ve izinler hususundaki bürokratik engellerin ortadan kaldırılması, güvenlik tedbirlerinin alınması, araştırmacıların gücünü ve bütçesini aşan destekleri gerekli kılmaktadır. Ayrıca İslâm Mezhepleri tarihçilerinin, saha çalışması yürütebilecek, bilimsel gözlemler ve anketler yapabilecek, ulaştıkları neticeleri doğru ve hatasız biçimde konunun ilgililerine ve kamuoyuna sıhhatli şekilde aktarabilecek metodolojik ve yönetsel yetkinliği kazanmaları, üzerinde durulması gereken diğer bir mühim noktadır.

Nüfus Oranlarının Mukayeseli Tespitinde Başvurulan Web Üzerindeki Bazı Enformasyon Kaynakları:

Pew Forum on Religion & Public Life: <religions.pewforum.org>
 Encyclopaedia Iranica (on-line volumes): <http://www.iranicaonline.org/>
 Library of Congress (Country Studies): <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/cshome.html>
 Wikipedia: <www.wikipedia.org>
 <http://www.adherents.com> (National & World Religion Statistics)
 <http://www.ahl-ul-bayt.org/> (Vaz'iyet-i Şi'iyân-ı Cihân bölümü)
 <www.abp-shiaworld.com>
 <http://www.everyculture.com/>
 <http://www.peoplegroups.org/>
 <http://gulf2000.columbia.edu/maps.shtml> (Dr. M. Izady'nin The Gulf/2000 projesi)
 <http://www.refworld.org/topic/50ffbc57a2.html> (BM Mülteciler Konseyi'nden Dini Gruplar raporları)

Kaynakça

- Abisaab, Rula Jurdi, *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*, New York, 2004.
- Abisaab, Rula, "Jabal 'Âmel", *Encyclopaedia Iranica*, ed. E. Yarshater, xvi.
- Abrahamian, Jackie, "The Yezidi Movement in Armania", <http://www.groong.com/orig/ja-19980702.html> (20.07.2013).
- Adelson, Roger, *London and the Invention of the Middle East*, Yale, 1995.
- Ahmadiyya Muslim Mosques Around the World*, USA: Khilafat Centenary Edition, 2008.
- Algar, Hamid, "Iran ix: Religions in Iran (2) Islam in Iran (2.1.) Advent of Islam", *Encyclopaedia Iranica*, viii.
- Bayatlı, Necdet Yaşar, "Irak'ta Kakaîlik ve Bir Türkmen Kakaî Şairi Hicrî Dede", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/12, 2010.
- "Biz Kimiz - 3", Konda Anketi, *Milliyet*: 21.03.2007.
- Bruniessen, Martin van, "A Kizilbash Community in Iraqi Kurdistan: Shabak", *Les Annales de l'AutreIslam*, 5, 1998.
- Büyükkara, M. A., "Sosyal, Siyasî ve Dini Yönleriyle Yemen Hûsî Hareketi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 30 (2011/1).
- Cole, Juan R. I., "Conversion iii: To Imâmî Shi'ism in India", *Encyclopaedia Iranica*, vi.

- Çarkoğlu, Ali, Toprak, Binnaz, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: Tesev Yay., 2006. Daftary, Farhad, *The Ismâ'lis: Their History and Doctrines*, Cambridge, 2007.
- Daftary, Farhad, *A Short History of the Ismailis: Traditions of the Muslim Community*.
- Daftary, Farhad and Nanji, Azim "Ismaili Communities-South Asia", *Encyclopedia of Modern Asia*, <http://www.iis.ac.uk/SiteAssets/pdf/ismailis_south_asia.pdf> (14.07.2013).
- Dosky, Abdul-Khaleq, "Head of Yazidi People in Iraq: We are Part of the Kurdish People", Tahsin Said Bek'le söyleşi, <<http://ikjnews.com/?p=5018>> (20.07.2013).
- Ende, Werner, "Shi'ites in Arabia", *Encyclopaedia Iranica*, (on-line edition).
- Ende, Werner, "The Nakhâwila: A Shiite Community, Past and Present", *Die Welt Des Islam*, 37/3, 1997.
- Goldberg, J., "The Shi'i Minority in Saudi Arabia", [J.R.I. Cole, N.R. Keddie (eds.), *Shi'ism and Social Protest*, New Haven, 1986]
- el-Gundy, Zeinab, "The Shias: Egypt's Forgotten Muslim Minority", <<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/67170/Egypt/Politics-/The-Shias-Egypt-forgotten-Muslim-minority.aspx>> (04.07.2013).
- Hakîkî, Zehra Tâhîrî, "Hâksâriyye", *DÎA*, xv.
- el-Halawany, Raghda, "Egypt's Present-day Shiaslive on Fatimid Legacy", <<http://simerg.com/literary-readings/egypts-present-day-shias-live-on-fatimid-legacy-2/>> (04.07.2013).
- Halm, Heinz, *Shiism*, Edinburgh, 1991.
- Halm, Heinz, "Ahl-e Haqq", *Encyclopaedia Iranica*, I.
- el-Hasan, Hamza, *eş-Şi'a fi'l-Memleketi'l-'Arabîyyeti's-Sa'ûdiyye*, y.y., 1413/1993.
- Heine, P., Spielhaus, R., "The Distribution of Muslims through out the World", [W. Ende, U. Steinbach (ed). *Islam in the World Today*, Ithaca, 2010]
- Hollister, J. N., *The Shia of India*, London, 1953.
- Howarth, Toby M., *The Twelver Shi'a as a Muslim Minority in India: Pulpit of Tears*, Abingdon, 2005.
- Human Rights Watch, *The Ismailis of Najran: Second Class Saudi Citizens*, New York, 2008.
- "Human Rights Situation of the Yezidi Minority in theTranscaucaus (Armenia, Georgia, Azerbaijan)", *Writenet Report*, May 2008.
- Ivanow, W., "The Sect of Imam Shah in Gujrat", *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 12, 1936.
- İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası: Madde 12.
- al-Jamri, Mansoor, "Shia and the State in Bahrain: Interpretation and Tension", *Alternative Politics*, 2 (November 2010).
- al-Khoel, Yousif, "The Marja' and the Survival of the Community: The Shi'a of Medina", [Linda S. Walbridge (ed.), *The Most Learned of the Shi'a: The Institution of the Marja' Taqlid*, Oxford, 2001]
- Leezenberg, Michiel "Between Assimilation and Deportation: The Shabak and the Kakais in Northern Iraq", [K. Kehl-Bodrogi ve diğerleri (eds.), *Syncretistic Religious Communities in the Near East*, Leiden, 1997]
- Mervin, Sabrina, "Shi'ites in Lebanon", *Encyclopaedia Iranica*, (on-lineedition).
- Minahan, James, *Encyclopedia of the Stateless Nations*, Westport, 2002, I.
- Mir-Hosseini, Z., "Ahl al-Haqq", *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa*, ed. Philip Mattar, I.
- Momen, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam*, New Haven, 1985.
- Nakash, Yitzhak, "The Conversation of Iraq's Tribes to Shiism", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 26, 1994.

- Naqwi, Syed Hussain Arif, "The Controversy about the Shaykhiyya Tendency Among Shia Ulama in Nazzal, Mohamed, "Lebanon's Alawi: A Minority Struggle in a Nation of Sects", <<http://english.al-akhbar.com/node/1309>> (19.07.2013).
Pakistan", [R. Brunner, W. Ende (eds.), *The Twelver Shia in Modern Times*, Leiden, 2001]
- Rizvi, S. A. A., *A Socio-Intellectual History of the Isnā' Asharī Shū'is in India*, Delhi, 1986.
- Schmucker, W., "Sects and Special Groups", [W. Ende, U. Steinbach (ed). *Islam in the World Today*, Ithaca, 2010]
- Spielhaus, Heinand, "The Distribution of Muslims".
- Steinberg, John, *Ismaili Modern: Globalization and Identity in a Muslim Community*, The University of North Carolina, 2011.
- Tosun, Necdet, "Nurbahşiyye", *DİA*, xxxiii.
- "Türkiye'deki Kürtlerin Sayısı", *Milliyet*: 06.06.2008.
- Üzüm, İlyas, *Günümüz Aleviliği*, İstanbul, 1997.

Web Siteleri

- <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148830.htm>> (21.06.2013).
<<http://www.world-federation.org/default.htm>> (02.08.2013).
<<http://aisplb.org>> (02.08.2013).
Library of Congress Country Studies: "Afghanistan", <<http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/cshome.html>> (02.08.2013).
"Özgündüz La Monde'e Konuştu", <http://www.zeynebiye.com/79054_Ozgun-duz-La-Monde-e-Konustu.html> (04.07.2013).
<http://www.alternatifpolitika.com/page/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=58&lang=en> (05.07.2013).
<www.akhbari.org> (05.07.2013).
<<http://maktabshayji.blogspot.com/2012/08/sayyid-ali-musawi-al-basri.html>> (05.07.2013).
<<http://www.satpanth.org/>> (26.07.2013).
<<http://www.alavibohra.org/>> (14.07.2013).
<<http://druzestudies.info/index.php/druzes>> (19.07.2013).
"Al-Qaddo accuses that political parties are behind classifying the shabak as a religion in primary school textbooks", <<http://www.shabaknews.com/>> (26.07.2013).
"Who are the Shabak people", <<http://www.shabaknews.com/who%20are%20the%20shabak/index.html>> (26.07.2013).
<<http://www.ahle-haqq.com/>> (28.07.2013)
<<http://www.refworld.org/docid/485fa2342.html>> (20.07.2013).
<www.mahdavia.com>; <www.promisedmehdi.com> (17.07.2013).
<<http://www.ahmadiyyamosques.com/>> (21.07.2013).
<<http://www.aaiil.org/text/cntct/contact.shtml>> (21.07.2013).
a.mlf., *The Shias of Iraq*, Princeton, 2000.